

UDK:811.2

Sadoqat SAMANDAROVA,
O'zRFA doktoranti,
E-mail: samandarovasadoqat8@gmail.com

O'zJOKU o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doctori (PhD) S.Q.Maxsumova taqrizi asosida

DIFFERENT CLASSIFICATIONS OF EUPHEMIC AND DYSPEMIC EXPRESSIONS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

In this article provides information on studies of euphemisms and dysphemisms at several stages of in Uzbek linguistics. The similarities and differences of modern linguistic research from ancient sources to the present day are analyzed.

Key words: Euphemism, dysphemism, professional speech, derivative meaning, ethnolinguistics, taboo, metaphorical method, methonomic method.

РАЗЛИЧНЫЕ КЛАССИФИКАЦИИ ЭВФЕМИЧЕСКИХ И ДИСФЕМИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье представлена информация об исследовании эвфемизмов и дисфемий на нескольких этапах узбекского языкознания. Анализируются сходства и различия современных лингвистических исследований от древнейших источников до наших дней.

Ключевые слова: Эвфемизм, дисфемизм, профессиональная речь, производное значение, этнолингвистика, табу, метафорический метод, метонимический метод.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA EVFEMIK VA DISFEMIK IFODALARNING TURLI TASNIFLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligining bir necha bosqichlarida evfemiya va disfemiya mavzusining tadqiq qilinishiga oid ma'lumotlar berilgan. Dastlabki manbalardan to bugungi kun zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Evfemizm, disfemizm, professional nutq, hosila ma'no, etnolingvistika, tabu, metaforik usul, metonimik usul.

Kirish. Nutqiy evfemizmlar shaxsning qanday lingvomadaniy muhitga daxldorligi, tafakkur tarzi, dunyoqarashi, so'zning nozik qirralarini his etishi va tildan foydalana olish mahoratiga bog'liq holda sodir bo'ladi. Evfemistik ifodalar asosiy axborot mazmuni va uning ustida qavatlangan konnotativ (ko'chma) ma'no hamda munosabatdan tashkil topadi. Evfemik ifoda hosil bo'lishida so'zning bosh ma'nosi kuchsizlanishi natijasida ko'chma ma'no bo'rtib, yaqqol e'tiborga tushadi.

So'nggi yillarda ayni mavzuga murojaat qilgan tadqiqotchilar sifatida Sh.Shamsieva va D. Yusupovalarni ham qayd etish mumkin. Sh.Shamsieva o'zining doktorlik ishida o'zbek va xitoy tillaridagi evfemizmlarning qiyosiy tahlilini olib borgan bo'lsa, D. Yusupova izlanishlarida "evfemizm – idrokiy topilma" degan fikrni ilgari surgan. Bu ta'rifni tadqiqotchi shunday izohlaydi: "Aytish mumkinki, axloqiy va madaniy jihatdan qo'llanilishi mumkin bo'lmagan yoki noqulay deb topilgan tushunchalarni ancha yumshoq tarzda ba'zan so'z yordamida, ko'proq birikmalar bilan ifodalash ehtiyoji evfemizmlarni yuzaga keltiradi va ijtimoiy qatlam egalarining har biri nutqida har doim nutqiy sharoitga mos yangi topilma sifatida yaratilaveradi. Nutqda evfemizmlarning qiymatini ularning noodatiyligi, favquloddaligi, inson tafakkuri ifodalanishi zarur bo'lgan narsa va hodisalar orasidagi uyg'unliklarni metaforik tarzda ko'ra olishi, til sezgirligi, ichki sezimning kuchi bilan xarakterlash mumkin. Demak, evfemizm – idrokiy topilma".

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'tgan asrning 60-yillarida mazkur mavzuda ish olib borgan ilk o'zbek olimi sifatida esa N.Ismatullaev ta'kidlanadi. Uning dissertatsiya mavzusi qaydlarda "Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar" nomi

bilan uchraydi. Olim o'z tadqiqotida evfemizmlarni 5 turga bo'lib tasnif qilgan[2]. 1997 yilga kelib yana bir tadqiqotchi A.Omonturdiyev evfemizmni "uslubshunoslikning tadqiqot ob'ekti sifatida allaqachon o'z yechimini topishi kerak bo'lgan mavzu" sifatida keng doirada o'rganib, o'zbek nutqining evfemik asoslarini tadqiq qilgan edi[5]. Keyinroq 1983 yilda nashr etilgan "O'zbek tili stilistikasi" o'quv qo'llanmasida mualliflar jamoasi tomonidan evfemizm hamda kakofemizm (disfemizm) xususida ayrim umumiy ma'lumotlar berilgan. Ushbu manbada evfemizm aytish noqulay yoki noo'rin bo'lgan so'z yoki ibora o'rniga ishlatiladigan "pardali" so'z yoki ibora sifatida ta'riflanadi. Xususan, badiiy adabiyotda evfemizmlarning ahamiyati haqida so'z borar ekan, ular aytilishi uyatli, noqulay va noxush vaziyatlarni izohlashda yagona stilistik vositasi sifatida ishlatilishi, qolaversa, badiiy asarda obraz va personajlarning maqsadi, dunyoqarashi va saviyasini ifodalashdek muayyan stilistik maqsadni ifodalashi ta'kidlangan[12].

Vaqt o'tib, til taraqqiyoti, uslubshunoslik global muammolarning yechimi sifatida notiqlik san'ati maqomiga ko'tarilishi taqazosi bilan professional nutqning barcha tarmoqlarini ixtisoslashuv nuqtai nazaridan, ya'ni chorvador, ovchi, dehqon, yurist, jumalist, diplomat, baxshi, shifokor, kurashchi, sovchi, to'quvchi, tikuvchi, temirchi, san'atkor, rassom kabilar nutqini fundamental tadqiq qilish, xususan, ularning evfemik vositalarini yozib olish, evfemiologiyani ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan mustaqil soha – tilshunoslikdan o'sib chiqqan fan sifatida asoslash, dastur va darslik, lug'at tuzish kabi muammolar davr talabiga aylandi. A.Omonturdiyev muayyan soha evfemiyasi, ya'ni chorvador nutqiga xos evfemik vositalarni etnolingvistik tomondan

tavsiflashga bag'ishlangan "Professional nutq evfemikasi" nomli doktorlik dissertatsiyasida yuqoridagi masalalarni hal etish maqsadida chorvadorlar nutqidagi, xususan, chorvadorlarning hayoti, yashash tarzi, dunyoqarashi, urf-odatlar, an'analari, marosimlari bilan bog'liq holda vujudga kelgan evfemizmlarni tadqiq qildi.

Aynan evfemizmgga oid alohida tadqiqotlardan tashqari, ba'zi olimlar ishlarida mavzuga turli yo'nalishlar doirasida to'xtalib o'tilgan. Jumladan, H.Shamsiddinov so'zlarning evfemik funktsional-semantik sinonimlari haqida fikr-mulohazalarini bildirib evfemizmi funktsional-semantik sinonimlarni yuzaga keltiruvchi hodisa sifatida baholaydi [11]. E.Qilichev evfemizmlarni disfemizmgga qarama-qarshi turuvchi hodisa sifatida baholagan bo'lsa [6], A.Mamatov evfemizmlarga iboralarning yuzaga kelish usuli sifatida qaraydi. U doktorlik ishida frazeologizmlarning evfemik va disfemik shakllanishiga alohida to'xtaladi. Shuningdek, ayrim badiiy til bilan bog'liq ishlarda ham til birliklarining evfemik ma'nosiga e'tibor qaratiladi [3]. Olima Z.Xolmanova "Boburnoma" asarida qo'llangan evfemizmlarni 2 turga ajratib tadqiq etadi [9]. Bu borada Abdulla Qodiriy ijodiga murojaat qilgan X.Qodirova evfemizmlarni ijodkor nutqi asosida tahlil qilgan. Mazkur tadqiqotlarda evfemizmlar tilning muayyan bir sathiga tegishli birlik sifatida o'rganildi [7].

Qator olimlarning ishida evfemik hodisa inson omili bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. Jumladan, tilshunos M.Mirtojiyevning "O'zbek tili semasiologiyasi" monografiyasida evfemizmgga maxsus o'rin ajratilgan. Olim monografiyasida tabu va evfemizmi hodisasi munosabati, o'rganilish tarixi masalalariga alohida tahlil qilinib, evfemik ma'noning hosila ma'no ekanligini, bu hosila ma'no metaforik, metonimik usulda vujudga kelishini, ulardan, ayniqsa, metafora evfemik ma'no hosil bo'lishida katta ahamiyat kasb etishini ta'kidlanadi [4]. N.G'aybullaeva esa tibbiy evfemizmlarni davriy nashr materiallari asosida tadqiq qilgan [8]. Sh.G'ulomova e'tiborni evfemizmlarning gender xoslanishiga qaratdi. Ushbu ishlarning umumiy xulosasi sifatida evfemizmlar orqali millat mentalitetining eng nozik qirralari namoyon bo'lishini ta'kidlash o'rinli bo'ladi. Asrlar davomida nasldan-naslga o'tib kelayotgan qadriyatlarining tildagi ifodasi aynan shu birliklarda aks etadi. E'tiborli jihati, evfemizmlarda sub'ektiv munosabatlarning ta'sirchanligi bilan bir qatorda yashirin mavhumlik ham ifodalanadi [1].

Tadqiqot metodologiyasi. O'rganilayotgan hodisaning tasniflariga keladigan bo'lsak, har bir tadqiqotchi ishida umumiyliklar uchraydi, albatta, ammo bir-birini takrorlamas, o'ziga xos izohlarni ham uchratamiz. Masalan, N.Ismatullaev evfemizmlarni 5 yirik guruhga ajratadi:

1) tabu bilan bog'liq evfemizmlar (zaharli hasharotlar nomi; yirtqich hayvonlar nomi; kasallik nomi; er va xotinning bir-birlari nomlarini aytmassliklari; xotin-qizlar tilida uchraydigan evfemizmlar);

2) bid'at, irim qilish bilan bog'liq evfemizmlar;

3) ma'nosi qo'pol, aytish noqulay bo'lgan so'z va iboralar o'rnida qo'llanadigan evfemizmlar;

4) nutqiy bezamalik, ko'tarinkilik va diniy maqsadlar uchun qo'llanadigan jargon evfemizmlar;

5) stilistik evfemizmlar.

A.Omonturdiev tomonidan tadqiq qilingan ilmiy ishda ifodalar tasnifi mavzuli guruhlariga ajratilganiga guvoh bo'lamiz:

1) oila qurish bilan bog'liq evfemik vositalar;

2) axloqsizlik bilan bog'liq evfemik vositalar;

3) intim munosabat bilan bog'liq evfemik vositalar;

4) murojaat bilan bog'liq evfemik vositalar;

5) inson a'zolari va ular bilan bog'liq kiyim nomlari evfemasi;

6) jismoniy nuqsonlar bilan bog'liq evfemik vositalar;

7) ovqatlanish va uning hazmi bilan bog'liq evfemik vositalar;

8) insonning salbiy faoliyati bilan bog'liq evfemik vositalar;

9) ayrim odat-an'ana bilan bog'liq evfemik vositalar;

10) qarilik tushunchasi bilan bog'liq evfemik vositalar;

11) o'lim bilan bog'liq evfemik vositalar.

Shuningdek, olimning "Professional nutq evfemikasi" nomli doktorlik dissertatsiyasida evfemik birliklar 7 guruhga ajratilgan:

I. Voqelikning tabulanish darajasiga ko'ra:

1) nomini aytib bo'lmaydigan, aytish man etilgan evfemik birliklar;

2) qo'rqinch, noxush xabar yoki o'lim bilan bog'liq evfemik birliklar

3) nomini aytish mumkin, biroq nutq etikasiga mos kelmaydigan evfemizmlar.

II. Semantik-grammatik shakllanishiga ko'ra:

1) lisoniy;

2) nutqiy.

III. Ta'sirchanlik, bo'yoqdorlik, originallik darajasiga ko'ra:

1) individual;

2) okkazonal.

IV. Ma'noning ifodalanish usuliga ko'ra: tagma'noli.

V. Til evfemik qatlamini shakllantirishdagi roliga ko'ra:

1) ritorik;

2) olmoshli.

VI. Ifoda vositasiga ko'ra:

1) verbal;

2) noverbal:

a) implikativ;

b) kinetik.

VII. Noadabiy til vositalarining qo'llanishiga ko'ra: argo-simvolik evfema:

a) umumnutqiy;

b) xususiy nutqiy.

A.Omonturdiev siyosiy publitsistik uslubdagi har qanday tanqidiy tushunchalarni hamma vaqt ham oshkora ifodalab bo'lmaganligidan ba'zan majozlashirilishini ta'kidlaydi va yumshoq "yopiq" shaklda ishlatilgan har qanday evfemik ifoda vositalarini siyosiy-badiiy yoki siyosiy majoziy evfema deb atash mumkinligini aytadi. Intim munosabatlarga aloqador evfemik vositalarni A.Omonturdiev o'zining "O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati"ga to'plagan, ular sirasiga xalq orasidagi 150 dan ortiq iborani kiritgan.

Badiiy adabiyotdagi evfemik va disfemik birliklarini tahlil qilgan tadqiqotchi X.Qodirovaning tasnifiga ko'ra nutqga xos evfemizmlar ikki katta guruhga ajratiladi:

1) lisoniy belgilar;

2) nolisoniy belgilar.

Olima bu borada quyidagi fikrlarni bildiradi: "Evfemik birliklar serqirra hodisa, bu ularni har bir belgisi asosida turlicha tasnif qilish imkonini beradi. Zero, individual nutqga xos evfemizmlar lisoniy va nolisoniy omillar qorishuvidan iborat yaxlitlik bo'lib, bu omillar asosida qo'lga kiritilgan natijalarni umumlashtirishgina har bir evfemizmi o'ziga xos, shuningdek, shaxs idiolektiga xos evfemizmlarning individual mohiyatini aniqlash imkonini beradi" [7].

Ikki sharq tili va qadriyatlarini qiyosiy tahlil qilgan olim Sh.Shamsiyevaning talqiniga ko'ra, evfemizmlarning ikki xil paydo bo'lish omili bor:

1) biror xalq etnomadaniyatida muayyan narsa, hodisa nomini aytishning taqiqlanishi yoki bu kabi birliklarni qo'llashning lisoniy an'anadan qolishi;

2) muayyan tushunchaning jamiyatda qaror topgan etik-estetik an'analariga to'g'ri kelmay, madaniy muloqot talabiga sig'may qolishi. Har ikki omil tufayli kelib chiqadigan cheklovni qondirish maqsadida til sohiblari turlichatuzilishdagi evfemizmlardan foydalanadilar [10].

Tahlil va natijalar. Har bir tadqiqotchi o'z ishini mazmunidan kelib chiqqan holda evfemik ifodalarni guruhlashtirgan. Ularning ayrimlari bir-birini takrorlaydi ham. Ayniqsa, N.Ismatullaev va A.Omonturdiyevning dastlabki tasnifida o'xshashliklarni ko'rish mumkin. Omonturdiyevning tasnifi Ismatullaevnikidan yanada batafsilroq, guruhlar ko'lamini kichikligi bilan farq qiladi. "Professional nutq evfemikasi" nomli tadqiqotdagi verbal va noverbal evfemizmlar talqinini X.Qodirovaning guruhlashtirishida ham uchramiz. Sh.Shamsievaning tadqiqotida evfemizmlarni ikki katta guruhga ajratilishi, A. Omonturdiyevning evfemik ifodalarning voqelikning tabulani darajasiga ko'ra guruhlashiga uyqashdir. Demak, evfemizmlarni tasniflash borasida, nisbatan mukammal va batafsil talqin A.Omonturdiyevning doktorlik dissertatsiyasida aks etgan.

Disfemik ifodalar haqida esa bunday kengko'lamli tasniflarni topish mushkul. Tadqiqotlarda disfemizm mavzusi umumiy izohlar, misollar bilan cheklanilgan.

Masalan, A.Hojievning 1985-yilda nashr qilingan "Lingvistik terminlar izohli lug'ati"da evfemizmgga izoh beriladi. Biroq lug'atda disfemizmga doir fikr bildirilmaydi. Lingvistik adabiyotlarda evfemizmgning antonimi sifatida disfemizm, kokofemizm atamallari va kuchli so'zlar birikmasi qo'llanilgan.

Birinci va ikkinchi termin haqoratimiz va ozroq yumoristik mazmunga ega, ulardan biron narsa maqsad qilinganda oldindan rejalashtirilgan haqoratli so'z sifatida foydalaniladi. Oxirgisi esa, asosan, bahs-munozara, tortishuvlarda qo'llaniladi.

Ma'lum bo'ladi, o'zbek tilshunosligida evfemizm disfemizmga nisbatan kengroq o'rganilgan bo'lib, bugungi kunga qadar yuqorida sanab o'tilgan olimlar tomonidan evfemizmgning nutqiy qatlam sifatidagi xususiyatlari tizimli ravishda tadqiq etilgan.

Disfemizm haqida esa A. Shomqusudovning "O'zbek tili stilistikasi" kitobida hamda M.Mirtojiyevning "O'zbek tili semasiologiyasi" monografiyasida ayrim izohlar keltirilgan. Ya'ni, A.Shomaqusudov fikrini qo'pol va dag'al formada ifodalash usulida qo'llaniladigan so'z va iboralarni kokofemizm, deb to'xtalib o'tgan. M.Mirtojiyev bu izohga e'tiroz bildirgan holda: "Disfemizm esa tropning bir ko'rinishi hisoblanadi. Trop biror tushuncha, muayyan so'zning hosila ma'nosi sifatida ifoda topishi bo'ladi. Ammo A.Shomaqusudov keltirgan misol, garchi dag'al ifoda bergan bo'lsada, trop emas, parafrazalardir", deydi [4, 129].

M.Mirtojiyevning monografiyasida evfemizm va disfemizm uchun ajratilgan bo'limda bunday ifodalarga

nisbatan batafsil to'xtalib o'tilgan. Mazkur manbada, har ikki atamaga dunyo tilshunoslarining izoh va munosabatlari haqida ma'lumotlar uchraydi.

Shuningdek, X.Qodirovaning Abdulla Qodiriy asarlaridagi evfemik va disfemik ifodalar tahliliga bag'ishlangan tadqiqotda disfemizmgning jahon miqyosida o'rganilishi, kokofemizm va disfemizmgni bir-biridan farqlaydigan jihatlariga e'tibor qaratilgan. Ishda A.Qodiriy ijodida qo'llanilgan disfemizmlar mavzu, ma'no va shakliy jihatdan tadqiq qilingan. O'zbek tilshunosligida disfemik ifodalarga izohlab o'tilgan kamyob ishlardan biri sifatida mazkur tadqiqotdagi guruhlanishga to'xtalib o'tishni o'rinli deb bildiki:

I. Disfemik ma'noli birliklarning mavzuviy guruhlari:

- 1) so'kish va haqoratni ifodalovchi;
- 2) qarg'ishni anglatuvchi;
- 3) masxara, kinoyani anglatuvchi.

II. Disfemik birliklarning ma'noli birliklarining ma'noviy munosabati asosidagi tasnifi:

- 1) ma'nodosh disfemik birliklar;
- 2) zid ma'noli disfemik birliklar.

III. Disfemik birliklarning ma'no qamrovi asosidagi tasnifi:

- 1) monosemantik disfemik birliklar;
- 2) polisemantik disfemik birliklar;
- 3) Metaforik asosli disfemik birliklar;
- 4) Metanomik asosli disfemik birliklar;
- 5) Snekdoxik asosli disfemik birliklar;
- 6) Vazifadoshlik asosidagi disfemik birliklar

IV. Disfemik birliklarning shakliy strukturasi ga ko'ra tasnifi:

- 1) so'z shaklidagi;
- 2) frazeologik;
- 3) so'z birikmasi;
- 4) gap shaklidagi.

Xulosa va takliflar. Zamon taraqqiy topib borgani sari, mamlakatimizdagi siyosiy o'zgarishlar zamonaviy o'zbek tilining jonli va adabiy muloqotida ham disfemik ifodalarning tobora ko'proq qo'llanilishiga olib kelyapti. Ma'lumki, disfemizmlar ta'sir kuchi nuqtai nazaridan neytral ma'noli so'zlarga nisbatan kishi xotirasida ko'proq saqlanib turadi va buyruq mazmuniga turtki vazifasini o'taydi. Aynan mana shu jihati sabab bugun ko'plab siyosiy chiqishlarda disfemizmda tez-tez foydalanilayotganiga guvoh bo'lyapmiz. Qolaversa, jamiyat rivoji uchun uning har bir a'zosi da mustaqil fikrni shakllantirish targ'iboti ortidan tanqidiy munosabatlarning avj olishi ham disfemik ifodalarni ko'proq qo'llanilishiga sabab bo'lmoqda.

Demak, o'zbek tilida nafaqat badiiy, balki ijtimoiy nutq qatlamida ham disfemizmgning batafsil tahliliga ehtiyoj mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Gulyamova Sh.K. O'zbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2020. 147 b.
2. Ismatullayev N. Evfemizmi v sovremennom uzbekskom yazike: Avtoref. diss... kand. filol. nauk. — T., 1963. 23 s.
3. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari: Filol. fanlari d-ri... diss. — T., 1999. 312 b.
4. Mirtojiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. — 288 b.
5. Omonturdiyev A.J. Evfemik vositalarning funksional-uslubiy xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi.. diss. — T., 1997. 176 b.
6. Qilichev E. O'zbek tilinint praktik stilistikasi: Ped. in-ning filol. fak. stud. uchun o'quv-qo'll. — T.: O'qituvchi, 1985. 104 b.
7. Qodirova X. Abdulla Qodiriyning evfemizm va disfemizmlardan foydalanish mahorati: filol. fan. nomz.diss. — T., 2011. 146 b.
8. G'aybullayeva N.I. O'zbek tilida tibbiy evfemizmlar (tibbiy davriy nashr materiallari asosida): Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2019. –50 b.
9. Xolmanova Z.. "Boburnoma" leksikasi tadqiqi: Filol. fanlari d-ri... diss. avtoref. — T., 2009. 22 b.

-
10. Shamsiyeva Sh. Xitoy va o'zbek tillarida maishiy evfemizmlarning lingvomadaniy tadqiqi: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya – Toshkent, 2020. 149 b.
 11. Shamsiddinov H. So'zlarning evfemik funksional-semantik sinonimlari // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 1997. № 6. – B. 22.
 12. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov P., Rustamov A. O'zbek tili stilistikasi. – T.: O'qituvchi, 1983. – 248 b.